

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

Μαρία Κορασίδου, Οι άθλιοι των Αθηνών και οι
θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην
ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.691](https://doi.org/10.12681/mnimon.691)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β. (1998). Μαρία Κορασίδου, Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα. *Μνήμων*, 20, 340–343. <https://doi.org/10.12681/mnimon.691>

τάξει τη διάλυσή της γιατί την θεώρησε προκάλυμμα για επαναστατική δράση.

Ἡ παρατιθέμενη σὸ τέλος βιβλιογραφία εἶναι ἐντυπωσιακή. Γενικά, τὸ βιβλίο τοῦ Θεόφιλου Προύση ἀποτελεῖ σημαντι-

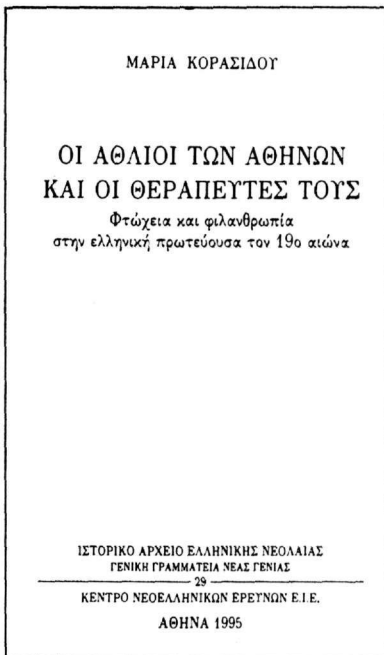
κὸ ὁδηγὸ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ περαιτέρω μελέτη τῶν πολύπλοκων ἀντιθέσεων καὶ ἀντιφάσεων ποὺ συγκλονίζουν τὴ Ρωσία, τὶς τρεῖς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19οῦ αἰώνα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Μαρία Κορασίδου, *Οι ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰώνα*, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας τῆς Γενικῆς Γραμματείας Νέας Γενιάς, Ἀθήνα 1995, σ. 263

Μία σειρά μελετῶν με θέμα τὴν ἐνταξὴ τῶν φτωχῶν στρωμάτων στὴν πόλη τὴν περίοδο τῆς ἐκβιομηχάνισης ἔχουν ἐμπλουτίσει τὴν κοινωνικὴ ἱστορία, ἰδιαίτερα στὴ Βρετανία καὶ τὴ Γαλλία, τὰ τελευταία τριάντα χρόνια. Πηγές ποὺ φωτίζουν τὴ

πρὸς μία διπλὴ κατεύθυνση: τόσο γιὰ τὴν περιγραφή τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν ἀπόκληρων ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἰδεολογικοῦ λόγου σχετικὰ με τὶς κοινωνικὲς ανισότητες τοῦ 19οῦ αἰώνα. Ἡ φιλανθρωπία ἀναδείχθηκε ἔτσι σὲ βασικὴ παράμετρο γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν κοινωνικῶν στάσεων ποὺ σηματοδότησαν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης γιὰ τὴ φτώχεια στὴν προβληματικὴ τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος. Ἡ μεταφορὰ τῶν φιλελεύθερων ἀντιλήψεων οικονομολόγων καὶ φιλοσόφων, καθὼς καὶ ἡ ἀποτύπωση τῶν ἀνησυχιῶν τῶν ἀσπῶν γιὰ τὴν ἔκταξη ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ παίρνουν τὰ φαινόμενα κοινωνικῆς παθολογίας στὰ κείμενα τῶν φιλανθρώπων, ἐξηγοῦν τὴν ἐξαντλητικὴ χρησιμοποίησή αὐτῶν τῶν πηγῶν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς. Στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία μόνον κάποια ἀρθρα ἔχουν δημοσιευτεῖ, τὰ τελευταία χρόνια, ποὺ ἐστιάζουν σὲ συγκεκριμένους φιλανθρωπικὲς ἀπὸπειρες· οἱ πολὺπλευρες διαστάσεις τοῦ ζητήματος τῆς φτώχειας τὸν 19ο αἰώνα δὲν εἶχαν ὡς τώρα διερευνηθεῖ. Τὸ κενὸ αὐτὸ ἐρχεται νὰ καλύψει ἡ μελέτη τῆς Μ. Κορασίδου, ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς, ποὺ περιλαμβάνεται στὴ σειρά ἐρευνῶν καὶ ἐκδόσεων τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, γιὰ τὴν κεντρικὴ θέση ποὺ κατέχει ἡ περιθάλψη τῆς ἀπροστάτευτης παιδικῆς ηλικίας στὴ φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα. Τὸ ἔργο ἐπιχειρεῖ νὰ περιγράψει, μέσα ἀπὸ τὶς δια-

φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα, ἀπολογισμοὶ καὶ λογοδοσίες συλλόγων καὶ εταιρειῶν, ἐκκλήσεις πρὸς τὸ κοινὸ γιὰ προσέλευση συνδρομῶν, καθὼς καὶ κανονισμοὶ ἰδρυμάτων, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ συχνά

θέσιμες πηγές (Πρακτικά της Βουλής, Τύπος, Λογοδοσίες και καταστατικά φιλανθρωπικών εταιρειών), τις μορφές εξαθλίωσης των κατώτερων στρωμάτων στην Αθήνα τον 19ο αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της επαιτείας, τις απόπειρες που έγιναν για την αντιμετώπισή τους από τις φιλανθρωπικές εταιρείες και τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη φτώχεια.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια που αναφέρονται, σε γενικές γραμμές, στις εξής θεματικές ενότητες: το πέρασμα από την κρατική αντίληψη της καταστολής της επαιτείας στην ιδιωτική παρέμβαση για την αντιμετώπιση των ακραίων μορφών κοινωνικής εξαθλίωσης, αποτελεί το αντικείμενο των δύο πρώτων κεφαλαίων, ενώ στο τρίτο και το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται οι διαφορετικές πρακτικές που υιοθέτησε η φιλανθρωπική δραστηριότητα ανάλογα με την κατηγορία του πληθυσμού στην οποία απευθυνόταν. Το 1854, η χρονιά της χολέρας, σηματοδοτεί την περιοδολόγηση του κοινωνικού ζητήματος της φτώχειας τον 19ο αιώνα, καθώς, σύμφωνα με τη συγγραφέα, οι ανησυχίες των μεσαίων στρωμάτων, που οδηγούν στη σύσταση φιλανθρωπικών εταιρειών, εντείνονται μετά από αυτή την εμπειρία.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο, που καλύπτει τη χρονική περίοδο από το 1833 έως το 1854, εξετάζονται οι απόπειρες που έγιναν από τις πρώτες κυβερνήσεις του νεοελληνικού κράτους για την αντιμετώπιση της επαιτείας. Η συγγραφέας εκτιμά ότι η αύξηση του αριθμού των ζητιάνων οφείλεται κατά κύριο λόγο στο τμήμα εκείνο των εξαθλιωμένων αγωνιστών οι οποίοι δεν αποκαθίστανται οικονομικά με τη δημιουργία των διάφορων τιμητικών σωματίων και τις ρυθμίσεις για τη διανομή των εθνικών γαιών, και οι οποίοι, μαζί με τις χήρες και τα ορφανά, συρρέουν στην πρωτεύουσα, προσβλέποντας σε κρατική βοήθεια. Η ενόχληση από το θέαμα των περιφερόμενων ζητιάνων, εγ-

γράφεται καταρχήν στη νεωτερική αντίληψη για την ευταξία της πόλης που υιοθετείται από την οθωνική διοίκηση. Το θεσμικό οπλοστάσιο που προτείνεται επομένως από τον Μάουερ, ο Ποινικός Νόμος του 1834, ο Νόμος περί Δήμων του 1833 και το Β.Δ. «περί δημοτικής αστυνομίας», στοχεύουν στην εξυγίανση της πρωτεύουσας, με την απομάκρυνση των ζητιάνων και την κατασταλτική αντιμετώπιση των υγιών αέργων. Σκιαγραφείται, μέσα από τα διατάγματα αυτά, η διχοτομική αντίληψη για το φτωχό, τόσο γνωστή στο φιλελεύθερο 19ο αιώνα: ο ικανός για εργασία είναι ανάξιος για βοήθεια και τιμωρείται σε περίπτωση που συλλαμβάνεται να περιφέρεται άεργος ή δίκωκεται εκτός των ορίων της πόλης, αν προέρχεται από την επαρχία, ενώ ο ανάπηρος, ο γέρος και ο ανίκανος για εργασία κρίνονται άξιοι να δεχτούν περίθαλψη σε ίδρυμα. Η σύνδεση της εγκληματικότητας με τις κατώτερες τάξεις καταγράφεται επίσημα ήδη το 1849, με αφορμή τη συζήτηση στη Βουλή για τη μετατροπή της δημοτικής Αστυνομίας σε διοικητική και την υπαγωγή της στην κρατική εξουσία. Η διάγκωση του κοινωνικού φόβου από την παρουσία των ζητιάνων, που χαρακτηρίζονται από ορισμένους βουλευτές «φαυλόβιοι» και «μικροί κακούργοι», επιδιώκεται στη φάση αυτή για να τονιστεί η ανάγκη ενίσχυσης της κεντρικής εξουσίας. Η εφαρμογή των μέτρων δεν θα δώσει λύσεις ούτε προς την κατεύθυνση του καθαρισμού του τοπίου ούτε προς τη δημιουργία κάποιων μορφών πρόνοιας —τα βοηθήματα προς τα θύματα του αγώνα και τους συγγενείς τους θα οικειοποιηθούν άλλοι— οι άξονες όμως γύρω από τους οποίους θα κινηθεί η αντιμετώπιση του ζητήματος της φτώχειας και ο ιδεολογικός λόγος που θα αρθρωθεί για την ένταξη των κατώτερων στρωμάτων στην κοινωνία δεν θα σημειώσουν σημαντικές αλλαγές, όταν, μετά τη χολέρα του 1854, οι πρωτοβουλίες θα περάσουν στους συλλόγους και τις φιλανθρωπικές εταιρείες.

Οι πρωταγωνιστές στη δεύτερη πεντη-

κονταετία του αιώνα, θα προέλθουν από τη χρυσή νεολαία του 1862. Διανοούμενοι και εκπρόσωποι των μεσαίων στρωμάτων, θα αναλάβουν ένα σημαντικό έργο για την περιθαλψη και την ηθική προστασία των φτωχών, έργο που οι ίδιοι θα χαρακτηρίσουν ως εκπολιτιστικό. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα αναδύεται ως παράλληλη με εκείνη των Συλλόγων που γνωρίζουν έξαρση τη δεκαετία 1860-1870. Η πύκνωση των φτωχών συνοικιών με την εγκατάσταση προσφύγων, εργατών και υπηρετών, η αύξηση του αριθμού των εγκαταλειμμένων βρεφών, η εκμετάλλευση παιδιών και υπηρετριών, το θέαμα των περιφερόμενων νεαρών αλητών και των ηλικιωμένων ζητιάνων, καθώς και άλλα φαινόμενα που καταγράφονται στην κοινωνική παθολογία της πόλης, θέτουν επιτακτικά το αίτημα για δράση στον τομέα της δημόσιας υγιεινής και της ηθικής προστασίας των φτωχών. Το Πτωχοκομείο, το Βρεφοκομείο, τα Ορφανοτροφεία και οι Σχολές Απόρων Παίδων, τα Λαϊκά Ύπνωτήρια και τα Άσυλα Αστέγων είναι δημιουργήματα κυρίως των δραστήριων διανοουμένων αυτής της περιόδου, που αποδίδουν στη φιλανθρωπία το χαρακτήρα ηθικού καθήκοντος, που πρέπει να διακρίνει τον ευκατάστατο και υπεύθυνο πολίτη απέναντι στον φτωχό. Στο πλαίσιο της φιλελεύθερης αντίληψης του 19ου αιώνα για τις κοινωνικές ανισότητες, η κρατική παρέμβαση για την εξάλειψη της φτώχειας, όπως και ο εξαναγκασμός των πλουσίων για οικονομική επιβάρυνση, θεωρούνται λύσεις ουτοπικές και επιβλαβείς, οι οποίες θα φέρουν το αντίθετο αποτέλεσμα, καθώς θα θεσμοθετήσουν το δικαίωμα του φτωχού να καταφεύγει στην πρόνοια. Τα καταλληλότερα μέτρα για τη θεραπεία της νόσου της φτώχειας είναι τα προληπτικά. Ανάμεσα στα άλλα, η μετάδοση των ηθικών αξιών και στάσεων που πρέπει να χαρακτηρίζουν τον φτωχό —η προνοητικότητα, η αποταμίευση, η σεξουαλική αυτοσυγκράτηση, η αποφυγή καταχρήσεων— υποστηρίζεται ότι προφυλάσσουν τον ίδιο από την

εξαθλίωση αλλά και την κοινωνία από τον κίνδυνο να μετατραπεί η συσσωρευμένη απελπισία των εγκαταλειμμένων σε εγκληματική δραστηριότητα ή σε εξέγερση. Η αδιαφορία των αστών για την τύχη των περιθωριακών ατόμων που ζουν εκτός οικογενειακού πλαισίου καυτηριάζεται στις εκκλήσεις που απευθύνουν στο κοινό οι φιλανθρωπικές εταιρείες. Ιδιαίτερα μετά το 1870, η αδιαφορία αυτή θεωρείται υπεύθυνη για τη διόγκωση της κοινωνικής απειλής, που προσλαμβάνει κάποτε τις διαστάσεις ενός κοινωνικού πανικού. Η εκμάθηση των κανόνων μιας πειθαρχημένης ζωής διαπνέει επίσης όλες τις προσπάθειες που γίνονται για την ιδρυματική περιθαλψη των αναξιοπαθόντων. Το μέλημα αυτό αποτυπώνεται τόσο στη διάταξη του χώρου και την κατανομή του χρόνου όσο και στο σύστημα των αμοιβών και ποινών που υιοθετούν ιδρύματα με διαφορετικό προορισμό. Τις επιταγές αυτές τις βρίσκουμε να συνυπάρχουν σχεδόν πάντα πλάι στις αναγκαιότητες της στοιχειώδους διδασκαλίας, της εκμάθησης μιας τέχνης, της διδασχής του Ευαγγελίου και των κανόνων υγιεινής.

Η απόπειρα μετάδοσης των οικογενειακών προτύπων της μεσοαστικής τάξης που παγιώνονται μετά το 1870, εικονογραφείται στις προσπάθειες των φιλανθρώπων για την ηθική σωτηρία των απροστάτευτων παιδιών και των γυναικών των λαϊκών τάξεων, δύο ομάδες που θα αποτελέσουν προνομιακό πεδίο παρέμβασης του εκπολιτιστικού ρόλου των φιλανθρώπων. Για το λόγο αυτό παρουσιάζονται αναλυτικά στο 3ο και 4ο κεφάλαιο, τόσο οι αιτίες που οδήγησαν στη σύσταση του Βρεφοκομείου Αθηνών, των Ορφανοτροφείων Αμαλίου και Χατζηκώστα, της Σχολής Απόρων Παίδων, του Εργαστηρίου των Απόρων Γυναικών και του Κυριακού Σχολείου όσο και ο τρόπος λειτουργίας τους. Η απόπειρα των μελών του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» να σώσουν τα εργαζόμενα στην αγορά της Αθήνας επαρχιωτόπουλα από τις εκμεταλλευτικές διαθέσεις των μαστύρων-προστατών τους φέρνει στην επι-

φάνεια το φαινόμενο της ενοικίασης παιδιών, πρακτική που θα πρέπει να υπερακοντίζει το χρονικό πλαίσιο της υπό εξέταση περιόδου. Λειτουργώντας ως ηθικοί πατέρες οι φιλόανθρωποι προσπάθησαν να δημιουργήσουν τους θεσμούς εκείνους που θα αναπλήρωναν την έλλειψη μιας ηθικής ανατροφής και θα μετρίαζαν τις επιδράσεις του φθοροποιού περιβάλλοντος, του δρόμου, για τα απροστάτευτα παιδιά, και του εργοστασίου, για τις νεαρές γυναίκες. Με τον τρόπο αυτό ήλπιζαν ότι θα συνέβαλλαν στη μετατροπή των παιδιών του δρόμου σε μελλοντικούς έντιμους και εργατικούς οικογενειάρχες και των εργαζόμενων κοριτσιών σε φύλακες-άγγελους του λαϊκού σπιτιού και μητέρων που θα αναλάμβαναν την ηθική προετοιμασία των μελλοντικών πολιτών. Αποκλειστικό δημιούργημα των αστών γυναικών, τα εργαστήρια, τα 'Ασυλα και τα «Κυριακά Σχολεία γυναικών και κορασίων του λαού», επιδιώκουν, εκτός από την περίθαλψη, την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, τον εκπολιτισμό και την ηθικοποίηση, και τη στροφή των κοριτσιών και των νεαρών γυναικών σε γυναικείες τέχνες, όπως η ραπτική, η πλεκτική και η ψαθουργία, που δεν εκθέτουν τη γυναίκα στους κινδύνους της βιομηχανικής εργασίας και δεν την αποσπούν από την εκπλήρωση της βασικής αποστολής της, της μητρότητας. Μέσα από τις προσπάθειες αυτές οι φεμινίστριες της εποχής προσπάθησαν να διαδώσουν το πρότυπο της θετικής μητρότητας και στις γυναίκες των φτωχών στρωμάτων, θεωρώντας την αναβάθμιση

του ρόλου της μητρότητας ως το σημαντικότερο πεδίο δικαίωσης της κοινωνικής ύπαρξής τους. Μέσα από τη συγκεκριμένη δράση, η Κορασίδου δείχνει αυτό που έχει ήδη επισημανθεί και από άλλες ερευνήτριες της ιστορίας των γυναικών: ότι η γυναίκα συμμετοχή στη φιλανθρωπική δραστηριότητα των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα αποκτά ένα ιδιαίτερο νόημα για τη χειραφέτηση της γυναίκας, καθώς είναι η μόνη δημόσια δραστηριότητα που είναι αποδεκτή από το περιβάλλον της εποχής.

Από τη σκιαγράφηση των βασικών αξόνων της μελέτης γίνεται φανερό το εύρος των θεμάτων που θίγονται καθώς και η πλούσια προβληματική που ανοίγει δρόμους για περαιτέρω εμβάθυνση. Αν και η συγγραφέας μοιάζει να στρέφει το ενδιαφέρον της προς τη διερεύνηση της διαδικασίας μέσω της οποίας η οικογενειακή ζωή μετατράπηκε σε καθολική αξία, σημαντικά θέματα, όπως οι μηχανισμοί μέσω των οποίων διογκώνονται οι κοινωνικοί φόβοι, η εργασία των γυναικών, ο κοινωνικός έλεγχος των περιθωριακών ομάδων, το ζήτημα της παιδικής εκμετάλλευσης και της ενοικίασης παιδιών, τα συγκεκριμένα πρότυπα που λαμβάνονται υπόψη στη σύσταση ιδρυμάτων, η ανίχνευση της θρησκευτικότητας στη δράση των φιλανθρώπων, το κοινωνικό προφίλ των μελών διοικητικών συμβουλίων φιλανθρωπικών εταιρειών και συλλόγων, νομίζω ότι θα φωτιστούν πληρέστερα όταν θα αποτελέσουν αντικείμενο ειδικών μονογραφιών.

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ